

*¹Әмірбекова С.К. ²Сарқытқан Қ. ³Чокатова А.М.
^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ² kaster012@mail.ru, ³ ch.aliya@mail.ru

ИЛХАНИДТЕР КЕЗЕҢІНЕ АРНАЛҒАН ТАРИХНАМАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Иранда илханидтер билікке келгенде, соның ішінде, Ғазан дәуірінен бастап заңдылыққа көбірек назар аударылып, билік бұйрығымен немесе өз бетінше жазылған көптеген тарихи кітаптардың жазылуына жол ашқан мәдени стратегиялардың бірі ретінде тарихнамаға қолдау көрсетілді. Бұл мақалада Илханидтердің саяси ой-пікірлеріндегі заңдылыққа сүйене отырып, олардың тапсырысымен жазылған тарихи кітаптардағы ирандық ұлттық бірегейлікті жаңғырту мәселелері зерттелді. Бұл зерттеуде сипаттау-аналитикалық әдісті пайдалана отырып, ирандық болмысты бейнелейтін элементтерге ие болу тұрғысынан негізгі мәтіндердің бірі болған әлем тарихшысы Жувейни тарихындағы ирандық мәдениет пен болмыс элементтері зерттелді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Шахнаманың ықпалы», «дін», «мәдени үстемдік пен тәуелсіздік пен еркіндікке жету жолындағы талпыныс» бұл еңбектің құрылымы мен мазмұнында көрініс тапқан ирандық болмыстың ең маңызды құрамдас бөліктері болып табылады. Моңғолдардың билікке қол жеткізуімен бірге тарих жазу үрдісі өркендеп, моңғолдардың өзіндік болмысты қалыптастыруға ұмтылуынан кейін көптеген танымал тұлғалар мен ғалымдар тарихнамаға бет бұрды, сондықтан Моңғол Илхандығы билігі дәуірі осы әдеби жанрдың гүлденген кезеңдерінің бірі болып табылады. Бұл кітаптардың негізгі авторлар тобы моңғолдардың азаматтық істерін бақылау арқылы басқа жазушылар қол жеткізе алмайтын құжаттар мен дәлелдерді пайдаланды. Осы дереккөздерді пайдалану тұрғысынан сарай тарихшыларының оқиғаларды нақты білуімен қатар, олар жазуда ең беріктік пен шеберлікке қол жеткізді. Сондықтан, осы кезеңдегі көптеген тарихи шығармаларды парсы прозасының бірегей үлгілері деп санауға болады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, хулагуидтер кезіндегі тарихнаманың дамуы, Жувейни, Тарих-и Жахангуша.

Кіріспе

Ирандық тарихшылар Илханидтер әулетінің тарихын жаза отырып, Иранның мифологиялық тарихы мен аңыздарын жаңғыртуға және көрсетуге тырысты және исламға дейінгі көне және исламдық белгілерді орнату арқылы Иранның қазіргі тарихын қалыптастырды. Бұл ортақ жауап буддистік және христиандық діндердің енуіне байланысты Иранның мәдени климатына қауіп төнуінің, сондай-ақ тарихшылардың Иран мәдениетін институттандыруға күш салуының нәтижесі болды (Zolghadr A, Bastani Rad H, 2021:289)

Хулагу хан Бағдатты жаулап алғаннан кейін Әзірбайжанға барып, Иранда Илхандық әулетін құрды, оның ұрпақтары Иранды бір ғасырға жуық биледі. Хулагу хан Сасанидтерге азды-көпті ұқсайтын патшалығын моңғолдардан бөліп алып, Иранды өз бетінше басқарды. Өз қызметтерін толығымен ирандық уәзірлер мен жазушыларға тапсырған Илхандар бірте-бірте

ирандық мәдениетті бойына сіңіріп, ирандық болмысқа ие болып, Иран тарихнамасын, бейнелеу өнерін және сәулет өнерін дамытуға көмектесті.

Бес жүз жылдық Бағдад халифатының аяқталуы, моңғолдардың діни мәселелердегі салыстырмалы төзімділігімен және Илхандық патшалығының Иранның көне шекараларына дейін кеңеюімен және олардың дүниежүзілік тарихнаманың пайда болуына әкелген әлемнің басқа аймақтарының тарихына қызығушылық танытуымен бірге, Иранның басқа елдері арасында жаңа тарихи және географиялық ұстанымдарын нақтылауға мүмкіндік берді. (Ashraf A, 2025:1) Бұл тарихшылардың қатарында «Тарих-и Жахангуша» («Әлемді жаулап алушының тарихы») кітабының авторы және Илханидтер дәуірінің әйгілі Диван-е-Салары, әрі әмірі Ата-Мәлік Жувейни (623-681 h.ж.) бар. Ол ежелгі ұлы диуандардың отбасына жатады. Ол Селжүктер, Хорезм шахтары және Шыңғыстың мұрагерлері кезінде Шыңғыстың диуаны болды және көптеген сапарларда олармен бірге болды. Ол Құран Кәрімнің көптеген аяттарын келтіре отырып, моңғолдардың билігі илаһи қалаудың айқын көрінісі мен белгісі екенін бірнеше рет дәлелдеуге тырысты. Орын алған оқиғаның кездейсоқтық емес екенін, сондықтан бұл шабуылға қарсы тұру әрекеттерінің еш нәтиже бермейтін атап өтті (Urazani, Mousavi, 2013:158).

Оның атақты еңбегі «Тарих-и Жахангуша» Иран тарихы мен ислам өркениетінің Хорезм шахтары дәуірінен бастап Шыңғыс ханның шапқыншылығына дейінгі және соңында, Исмаилит бекіністерінің басып алынуы мен Аббасид халифінің өлтірілуіне дейінгі оқиғаларды егжей-тегжейлі сипаттайды. Жувейнидің дәлдігі мен оқиғаларды нақты білуінің арқасында бұл еңбек жазылған сәттен бастап, ғалымдар мен тарихшылар тарапынан теңдесі жоқ құптаушылықпен қабылданды; көптеген мұсылман және мұсылман емес тарихшылар парсы, араб, сирия және басқа тілдердегі еңбектерде бұл еңбекті моңғолдар туралы бейнеленген мәліметтері өзгеше және бірегей дереккөз деп санаған (Kazvini, 66-69).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Дэвид Морган атап өткендей, Моңғол империясының жорықтарын, шайқастарын, қақтығыстарын жазуға қызығушылық XX ғасырда туындады (Morgan, 2006:426). Қазіргі кезеңде жан-жақты тарихнаманың дамуымен тарихшылар мен антропологтар бірте-бірте осы кезең тарихының басқа аспектілеріне назар аудара бастағанымен, Моңғол империясы тарихының басқа өлшемдерін зерттеуге айтарлықтай тенденция тек жиырма бірінші ғасырдың басында ғана пайда болды. Бұны Дэвид Морган «соңғы он бес-жиырма жылдағы басты тарихнамалық бетбұрыс» деп атады. Ирандағы Моңғол империясының қазіргі заманғы тарихнамасына келетін болсақ, моңғол дәуірі, атап айтқанда, Ирандағы «Илханид моңғолдары» тарихының белгісіз немесе аз белгілі аспектілеріне назар аудару профессор Ширин Баянидің 1960-шы жылдардың аяғында, оның алдында Аббас Икбал 1933 жылы «Тарих моңғол» кітабын басып шығара отырып, Моңғол империясының пайда болуы, Иранға моңғол шабуылдары, Илханидтер билігі, Илханидтерден кейінгі жергілікті үкіметтер және осы кезеңдегі Тимурдың әлеуметтік-мәдени дамуы(6) туралы жалпы, құжатталған және салыстырмалы түрде толық мәлімет берді. Ширин Баянидің моңғол тарих ғылымы саласындағы еңбегіне шолу жасауы оның осы саладағы қазіргі ирандық тарихшылар арасында ерекше үлесі мен орны бар екенін көрсетеді. Моңғол дәуіріндегі Иран тарихын зерттеуге жарты ғасырлық назарын аударумен қатар, ол осы салада көп жағынан «басымдылыққа» ие.

Моңғолдар тақырыбына жазылған Баянидің тағы бір еңбегі «Моңғол дәуіріндегі Ирандағы әйелдер» (1973 ж.) кітабын жазу арқылы ол жалпы Иран әйелдерінің тарихнамасы туралы алғашқы монографияны және осы тақырып бойынша дүние жүзіндегі моңғолтану саласындағы алғашқы еңбекті ұсынды. Моңғол дәуірін әйелдердің жағдайы тұрғысынан ерекше және маңызды деп тапқан ол бұл кітапта «неке және отбасы ұйымы» және «қоғамның әртүрлі топтарындағы әйелдердің жағдайы мен орны» сияқты тақырыптарды қозғай отырып, тағы да тақырыптың тек саяси және әулиелік аспектілеріне назар аударып қоймай, моңғол

дәуіріндегі әйелдердің ізін және мүмкіндігінше ирандық қоғамға қатысты мәселелерді анықтауға тырысты. Осы орайда, ол дүние жүзіндегі моңғол ғалымдарының арасында да ерекше орын алды. Осы себепті, Моңғол Ирандағы әйелдер тарихына қатысты ең соңғы зерттеулерде Баянидің еңбегі «моңғол билігі кезінде әйелдерді зерттеудің алғашқы әрекеті» және «ізашар жұмыс» ретінде аталды (Abbasi J, 2020:3) Моңғол Иранындағы әйелдер кітабының маңыздылығы сонша, ол шамамен қырық жылдан кейін, 2015 жылы түрік тіліне аударылды және оны дүние жүзіндегі жетекші моңғолтанушылардың қатарына қосып, бұл кітапты түркі-моңғолтану, сондай-ақ әйелдертану ғылымындағы маңызды еңбек деп бағалады (Wing P, 2016:16).

Аталмыш автордың 470 беттік «Тарих әл-Жалайр» кітабы, ол қазіргі Иран тарихнамасындағы жергілікті басқару туралы алғашқы егжей-тегжейлі еңбек, қолжазба және басып шығарылған тарихи, әдеби, сәулеттік және саяхатнамалық дереккөздер жинағын, сондай-ақ нумизматикалық дәлелдерді пайдалана отырып, осы үкіметтің және оның дамуының жан-жақты тарихын беруге тырысты. Жақында осы үкімет тарихының басқа аспектілеріне тоқталған Патрик Уинг «Тарих әл-Жалайрды» Моңғол дәуіріндегі Таяу Шығыстағы әулеттік басқарудың қалыптасуы Баянидің жұмысын осы саладағы алғашқы монография ретінде таныстырды және оның Жалайыр тарихының аспектілерін «тамаша зерттеу» деп атап өтті (Wing P, 2016: 1-3). Баяни еңбегіндегі назар аударарлық жайт оның Әл-Жалайр тұсындағы әлеуметтік-мәдени даму тарихына ерекше назар аударуы болды, бұл кезде Иран тарихнамасының басты назары саяси-әскери тарих болды (Wing P, 2016:16). Оның кітабының төрт тарауының тек бір тарауы, яғни төрттен біріне жуығы жалайрлардың саяси тарихын баяндауға арналған, ал қалған үш тарауда «қоғамдық өмір», «әкімшілік ұйым», «қалалардың табиғаты», «өнер мен әдебиет» (Wing P, 2016:16). Мәдени-өркениеттік көзқарас оның Баяни дәуіріндегі тарихы, моңғолтану және моңғолтану дәуірімен байланыстырудағы ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Баянидің ғылыми болмысының алғашқы беті болумен қатар, Әл-Жалайр тарихына қатысты зерттеулері оны басқа қырынан жаңалық етті. Жалайыр тайпасының қалдықтарының Қазақстанда болуы, оның ішінде саяси құрылым қазақтардың назарын аударып, оны ғылыми-мәдени ортаға белгілі тұлға етіп, Қазақстанға талай рет шақырту алды (Abbasi J, 2020:5).

Талдау

Иран тарихнамасының ұлан-ғайыр кеңістігінде Илхандық дәуір тарихнамасы өзінің әртүрлі феноменальды кеңістігімен және моңғолдардың болуымен толықтай байланысты және олардың ирандық рухын сақтап қалған қайталанбас ерекшеліктерімен үлкен мәнге ие. Бұл тақырыпты зерделеу және оған тоқталу – ирандықтардың – мұнда ирандық тарихшылардың ирандық рухтың көрінісі ретінде – моңғолдарға қарсы әрекеттері мен реакцияларын түсінуге және Моңғол Илхандығы дәуірінің кеңістігін жақсырақ және айқынырақ түсінуге қол жеткізуге болатын өлшемдердің бірі.

Зерттеу нәтижелері

Илхандық дәуіріндегі тарихнамалық контекст өзінің ұлы және мәңгілік шығармаларымен бірге, сол кезеңнің әртүрлі аспектілерін бейнелеумен қатар, моңғол шапқыншылығының және олардың Иранға билігінің қиын кезеңінде - бөтен ұлт ретінде және ирандық және ирандықтармен диалектикалық жағдайда қарастыруға болатын анықтаушы элементтерге ие. Осылайша, терең және нақты көзқараспен жоғарыда аталған көздерді анықтау сараптамаға лайық.

Бұл тарихнамалық элемент Ходжа Рашид ад-Дин Фазлулла Хамадани (Джами' ат-Тауарих) және Жувеини (Джангуша' әл-Жувеини) сияқты тарихшылардың еңбектерінде көрнекті орын алады.

Ата-Мәлік Жувейни – ирандық болмыс пен мәдениеттің сақталуына себепші болған құнды қызметтері үшін әрқашан мақтауға лайық Иран тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі. Оның моңғолдардың тапсырысымен жазылған дүние тарихы осының ең жақсы дәлелі. Ата-Мәлік мемлекеттік қызметте болды. Ол оқиғалардың егжей-тегжейінен хабардар болды. Бағдатты жаулап алғаннан кейін бір жылдан кейін сол кезде ирандық атқара алатын ең жоғары лауазымдардың бірі – Бағдад пен Ирак үкіметі Ата-Мәлік Жувейнидің билігіне берілді. Ол жастайынан азаматтық (әкімшілік) жұмыстармен айналысып, Хорасан билеушісі Моңғол әмірі Арғунның тыңшысының бірі болып, онымен бірге бірнеше сапарларға, соның ішінде, сол кездегі Моңғолияның астанасы Қарақорымға бірге барған. Дәл осы сапарлары кезінде ол моңғол қоғамы туралы пайдалы мәліметтер алды. Х.ж.с 654 жылы ол отыз жас шамасында болған кезде оны әмір Арғун моңғол ханы Хулагумен таныстырды. Бұл кезде ол «Тарих-и Жахангушаның» соңғы бөліміне жетіп, х.ж.с 655 жылы өз жұмысын ұсынып, сол дәуірдің тарихнамасында жаңа даму жасады. Бұл тарихнама өзінше жаңашыл болды және сол кездегі билеушілердің талабына сай жүргізілген сарайлық тарихнама әдісінен түбегейлі ерекшеленді. Осы себепті, Жувейнидің бұл еңбегі өз заманының өзіндік айнасы болып саналады. Жувейни моңғолдардың теріс қылықтарын, күнәсін жасырмайды, керісінше, бар шындықты мүмкіндігінше баяндауға тырысады. «Тарих-и Жахангуша» үш томды қамтиды: бірінші том Шыңғыс ханның Орта Азия мен Иранға жорығы, басталуы мен қозғалысы, Шыңғыстың Йасасы немесе заңдарының сипаттамасы, ұйғыр халқының тарихы, Шыңғыстың Мәуереннахр мен Хорасандағы жеңістері мен шайқастары туралы баяндалған. Екінші томда Ирандағы Хорезмшахтардың, Қара-Хаттабтардың, Моңғол билеушілерінің тарихы – Шыңғыстың келуінен моңғол Илхандары кезеңіне дейінгі кезең қарастырылады. Үшінші томда Хулагу ханның Иранға жасаған жорығы және исмаилиттердің хижраның 655 жылға дейінгі тарихы туралы мәлімет берілген, бұл соңғы бөлім көбіне Насыр ад-Дин ат-Туси жазған «Бағдаттың жаулап алуы» еңбегіне сүйенген (Mazaheri A, 2017:2).

Хулагудың Исмаилит бекіністерін жаулап алуы кезінде Ата-Мәлік Жувейни тарих саласындағы зерттеу жұмыстары үшін моңғол Илханынан біраз исмаилит кітаптарын жинауға рұқсат алады. Осы арқылы ол исмаилиттердің көптеген құнды кітаптарын жойылу қаупінен құтқарды. Олардың ішінде, Хасан Сабах пен оның ізбасарларының өмірбаянында жазылған «Сейидна» атты кітап боллы, Жувейни бұл кітаптан үзіндіні «Тарих-и Жахангушаның» үшінші томына енгізген. Алайда, осы қызметтердің бәріне қарамастан, моңғолдар келгенге дейін Хорезм шах жүйесінде жұмыс істеп жүрген Ата-Мәлік Жувейни мен оның отбасы кейбір моңғол әмірлерінің айла-амалдарынан ащы да азапты тағдырға тап болып, олардың дүние-мүлкі тәркіленіп, ақыры моңғолдардың қолынан қаза тапты (Mazaheri A, 2017:3)

Осындай жағдайда бірнеше Илхандар келіп-кеткеннен кейін, хижраның 694 жылы Ғазан ханға кезек келді. Исламды қабылдап, шиіттік бағыттылығымен танылған ол Илхандық дәуірінің өз билігіне дейінгі тарихын жазуды Рашид ад-Дин Фазлулла Хамаданиге тапсырады. Бұл кезде зерттеуші Жувейнидің тарихы жазылғанына жарты ғасырға жуық және Жувейни әулетінің қырғынынан бері жиырма жылға жуық уақыт өткен еді. Фазлулла Хамадани Жувейниден үлгі алып, моңғол құжаттарын зерттеп, сонымен қатар, Қытай қағанының елшісімен бірге әртүрлі адамдармен сөйлесті, бірақ жұмыс әлі түпкілікті қорытындыға жете қойған жоқ, өйткені Ғазан хан қайтыс болғаннан кейін, оның ағасы Олжайту таққа отырады. Олжайту Фазлулла Хамаданиді хижраның 710 жылы үш томдық «Жаме' ат-Тауарих» кітабының жазылуы аяқталғанша жұмысын жалғастыруға шақырды (Mazaheri A, 2017:3).

Тарих бойында адамзаттың болмысын қалыптастырған және оның байланысын, тұтастығын, беріктігін және өмір сүруіне себепші болған негізгі элементтердің бірі – дін мен діндарлық. Ондағы діни ғұрыптар мен заңдар мен дәстүрлер қоғам мүшелерінің ынтымағын, бірлігін, жақындығын туғызады. Дін мен діни ілімнің ортақ болуы, оған тұрақтылық пен адалдық, жалпыға ортақ діни рәсімдерге сену ұлттық болмысты қалыптастыруда өте маңызды. Дін әлеуметтік өзара әрекеттестіктің маңызды факторы болуымен қатар, ынталандыруды,

жалпы ынта-жігерді тудырады. Сонымен қатар, көп жағдайда дін басқа ұлттық тақырыптармен, соның ішінде мемлекет, тарих және мәдени мұралармен араласып, ұлттық бірегейліктің ажырамас құрамдас бөлігіне айналған (Alikhani, 2004: 348-349). Иранның аласапыран тарихында діннің тұлғаны, әсіресе ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы орталық элемент ретіндегі рөлі айқын болды. Мұның айқын мысалын исламға дейінгі дәуірден көруге болады. Исламнан кейінгі дәуірде ұлттың болмысы маңыздырақ болғанымен және дін де сол болмысты қалыптастырғанымен, ирандық ұлттық болмыстың болуы, атап өткеніміздей, Иран халқының ой-санасы мен ұжымдық естеліктерінде ашық және жасырын түрде толық сезілді. Ирандық ой-пікірде дін мен мемлекеттің қатар өмір сүруі әрқашан көрініп, Иран халқы арасында патшалар мен билеушілерді қабылдаудың негізгі критерийлерінің бірі патшалардың діндарлығы мен әділдігі болды. «Жахангушада» патшалардың, әсіресе Хорезмшах сұлтандарының іс-әрекеттері қай жерде мақталса, сол әрекеттерді мадақтаудың негізгі факторлары олардың діндарлығы мен діни болмысын сақтау жолында болуы болып табылады.

Ата-Мәліктің тарихын жазуда әсер еткен негізгі дереккөздердің бірі – Фердоусидің «Шахнамасы». (Katuzian, 1997:129-130). Жувейни Иранды жылдар бойы билеген, ирандық және ислам мәдениетін қабылдаған түркі тайпаларын ирандық деп санап, олардың арасындағы этникалық айырмашылықтарды мифологиялық және эпикалық белгілермен жоюға тырысады және бұл мәселеде дінге сүйенеді. Түркі билеушілерінің мұсылмандық болмысын өздеріне айналдырып, Хорезмшахтар мен түрік сарбаздарын Тұран мұрасынан бөліп, оларды Ислам мен Иранның шекараларын басқыншыларға қарсы қорғаушы ретінде көрсетті (Hasanzadeh, 2003:97). Дәл осы мәселе моңғолдарға да қатысты, өйткені моңғолдар Ата-Мәлік айтқандай діндар болған жоқ және басқа діндерге қатандық танытпаған. Ата-Мәліктің пайымдауынша, моңғолдардың Иран аймағы мен исламдық жерлерге билік жүргізуі, олардың исламға теріс көзқарасы болмағаны және олардың дәуірінде салыстырмалы қауіпсіздіктің жасалғандығы, олардың қорғауымен мұсылмандар өз дінін қорғап, насихаттай алатындығы оларды тұлғалық тұрғыдан басқаша етіп көрсетуге жақсы себеп болды. Оларды Ислам мен Иранның мәдени саласының патшалары мен билеушілері ретінде таныстырды. Мысалы, Қаған туралы былай деп жазды: «Әділ патшаның амандығын тілейміз және Ислам мен Ханафи дінінің гүлденуіне қолдау көрсеткені үшін Алла Тағала қолдасын» (Juveini, 2009:80) Ата-Мәлік моңғолдардан гөрі Хорезм шахтарын жоғары бағалаған. Басқаша айтқанда, ол моңғол билеушілерін мадақтағанда, олардың діни төзімділігін ескере отырып, олардың бар болуы мен қауіпсіздікті сақтаудағы беделін дінді сақтаудың факторы деп санаған.

Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасы» ирандық болмыстың элементтерін көркем түрде білдіріп, оның ұзақ жылдар бойы Иран халқының санасы мен тілдерінде сақталуы мен тұрақты болуының кепілі болған ең көрнекті дереккөздердің бірі болып табылады. Фердоусидің «Шахнамасы» эпикалық поэзияның ең үлкен және ең құнды туындысы, ол ирандық саяси ойдың ауқымында, әсіресе тұлғаның қалыптасу процесінде және оның тарихи сабақтастығы мен тұрақтылығында ерекше орын алады. Фердоусидің ойлау жүйесінде ирандықтар мен ирандық еместер арасындағы «өзгелік» ирандықтардың аумақтық бірлігі мен бірегейлігінің бастапқы негізі ретінде қарастырылады (Moini, Alamdari, 2004:45-46). Прозалық кітаптарда «Шахнама» өлеңдерінің қолданылу көлемі мен сапасын қарастыратын болсақ, «Тарих-и Жахангушаны» Раха әс-Судур мен Фара'ед әл-Сулуктан кейін Фердоуси өлеңдерінің едәуір бөлігін пайдаланған үшінші прозалық кітап деп санауға болады (Alawizadeh және т.б., 2010: 70). «Тарих-и Жахангушада» Фердоусидің 100-ге жуық өлеңі келтірілген. Ата-Мәліктің «Шахнаманы» ұлттық болмыстың құжаты ретінде пайдалануда жасаған ең көркем ісі - символдық мағынаға ие Рустам, Сухраб, Есфандияр сияқты эпикалық кейіпкерлер мен мифтерді пайдалануы. Бұл кейіпкерлердің әрқайсысы символ болып табылады. Ежелгі мәдениеттердегі рәміздердің әсерлі және терең рөлі мен қызметі мәдени байланыс пен бірегейлік пен мұраның сабақтастығын сақтауға мүмкіндік береді. Өйткені, рәміздер мәдени-рухани құжаттар мен дәлелдер болып табылады және кез-келген мәдениеттің өмірі мен рухани

байлығы рәміздердің сақталуымен тығыз байланысты (Gobadi, 2007:88). Бұл теңеуде Жувейни Иран мәдениетін сақтап қалған Хорезмшах патшаларын Рустам мен Сухрабқа теңейді, ал керісінше, тонаушы моңғолдардың көсемі Шыңғысты Афрасиабқа ұқсатады. Тарихтан белгілі, «Шахнамада» Афрасиаб Тұрандықтардың ішінде Иран мен ирандықтардың басына қиындық туғызатын ең айлакер тұлға болып табылады. Мысалы, Моңғолдың екі қолбасшысы Такжак пен Малгур Валиан бекінісін қоршап жатқанда, бұл хабарды естіген сұлтан Жалал ад-Дин оларға шабуыл жасап, талқандайды. Бұл хабар Шыңғысқа жетеді де, оны қорғау үшін әскер тағайындайды. Ата-Мәлік «Шахнамадағы» мына жолдарды келтіреді: Сухрабтың кемені суға лақтырғаны Афрасиабқа жеткізілді (Жувейни, 2009:97). Бұл жерде оның Афрасиабты Сухрабтың орнына таңдауда баскалық жасау туралы әңгімесі толығымен айқын көрінеді.

Жувейни тұсында сүнниттік ислам әлемінің үстемдігі құлап, ислам әлемі моңғол шапқыншылығының астында қалды. Сол кезеңде мұсылмандарды жинайтын күшті бірлік болмады. Халифаттың Мысырға берілуі Иран мен Араб Ирак мұсылмандары үшін де келеңсіз жағдай туғызды, өйткені, Илхандар мен Мысыр патшалықтарының саяси бақталастығы едәуір артты. Бұл жағдайда Жувейни халифаттың орнына Ираншахр монархиясы институтын пайдалануға тырысады, өйткені, ол моңғолдарға сенімділік беретін, сондай-ақ, ирандық монархиялардың билігінің тіршілігін жандандыратын ирандық бірегейліктің маңызды құрамдастарының бірі болып табылады (Hasanzadeh, 2003:76).

Әлем тарихында Ата-Мәліктің моңғол хандарын сипаттауда иран мифологиясын пайдаланатынын жоғарыда айтып өттік, өйткені, олардың Иранға әкелген салыстырмалы қауіпсіздігі тұрақтылық пен тыныштықты тудырды, сонымен бірге, күйреген мәдениеттің қайта жаңғыруына негіз болды. Сонымен қатар, Ата-Мәлік исламға қауіп төндіретін исмаилиттердің жойылуына себеп болған моңғолдарды жат емес деп, оларды сол жердің қорғаушысы болған халық батырларымен сипаттап, сол халықпен араласып, Иран мәдениетінің бір бөлшегіне айналдыруға тырысты. Ата-Мәлік саяси беделі жағынан әлсіреген ирандық болмыстың орнын мәдениет арқылы толтыруға тырысып, жат ұлтты өз мәдениетімен жіптестіру арқылы тәуелсіздік пен еркіндікке қол жеткізуді көздеді. Ирандықтар әрқашан құдайға табынушылар болды және дін де олардың қауіпсіздігі мен бірлік-бірегейлігін сақтаудың факторы болды. Ата-Мәлік Жувейни бұл кезеңде Хорезмшах әулетінің дінді сақтағаны үшін, сондай-ақ, моңғол хандарының мұсылмандарға қатыгездік танытпағаны және діннің қайта жандануына сәйкес қауіпсіздік пен тыныштық орнатқаны үшін мақтау арқылы діннің болмыс құрушы рөлін көрсетті. Сонымен қатар, Иранның болмысын көрсететін және тірілтетін ең маңызды шығарма болып табылатын «Шахнама» мәтіні мен оның баяндау құрылымының әсерінен, сондай-ақ Хорезмшах әулетін мифологиялық және эпикалық қаһармандармен салыстыра отырып, діннің рөлі бұрынғыға қарағанда әлсіреген осы кезеңде Иранның әл-ауқатын нығайтуға тырысты.

Қорытындылай келе, ирандықтардың әрқашан тәуелсіздік пен еркіндікке ие болғанын және саяси жеңіліс кезінде басқыншы халықты мәдени үстемдік арқылы бойына сіңіріп алғанын ескере отырып, Ата-Мәлік Жувейни моңғол билеушілерін мифтік батырлармен салыстырып, сондай-ақ, моңғолдар исмаилиттермен соғысқанда оларды «Ахмади қылыш сермеушілері» деп атады. Басқыншы халыққа мәдени үстемдік етуге тырысу арқылы ол өз кітабында Иран мәдениетіндегі тәуелсіздік пен еркіндікке тән болмысты көрсетеді (Alijani, Bigdeli, 2013:16).

Моңғолдар, Хулагу тақырыбына жазылған батыс ғалымдарының еңбектері:

Джим Эндрю Бойл (1916-1978) Манчестер университетіндегі парсы тілінің бірінші және әлі күнге дейін жалғыз профессоры болып қала береді. Селжұк және моңғол кезеңдерін қамтитын «Иранның Кембридж тарихын» (1968) үлкен табыспен өңдеп шығарған, оның Ирандағы моңғол билеушілері Илхан әулетінің тарихы мен саясаты туралы жазылған әрі құнды тарауы сол томдағы үздіктердің бірі. 1971 жылы Бойл «Шыңғыс ханның мұрагерлері» кітабын жариялады.

1971 жылы Дэвид Аялон «Ұлы Яса немесе Шыңғыс ханның заңдар жинағы» туралы жаза отырып, Жувеини моңғолдарды «шамадан тыс мақтаған» деп айыптады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Жувеиниді сол оқиғалар туралы шамамен бір уақытта жазған басқа бір тарихшымен, «Табақат-и Насиридің» авторы Жузжанимен салыстыру пайдалы болуы мүмкін. Жувеиниден әлдеқайда үлкен Жузжанидің өзі Шыңғыс хан шапқыншылығын бастан кешірді. Ол көргенін ұнатпай, көп ұзамай Үндістанға кетіп, қалған ұзақ өмірін Дели сұлтандығында өткізеді. Оның «Табақат-и Насириі» негізінен, қазіргі Ауғанстанды билеген Гурид сұлтандарына қатысты, бірақ оның соңғы бөлімінде моңғол шапқыншылығына қатысты оқиғалар қарастырылады. Жузжайни жұмысын 1260 жылы, Жувайни кітабын аяқтаған жылы аяқтаған көрінеді. Жузжайнидің Моңғол империясынан тыс жерде жазғанын айта кеткен жөн. Сондықтан ол салдарынан қорықпай, моңғол қырғынын ашық жаза алған. Екі тарихшы да мұсылмандарға толеранттылығымен танымал болған Шыңғыс ханның ұлы және мұрагері Үгедей туралы ұқсас, кейде бірдей оқиғаларды баяндайды. Бойл Жувеиниді аударғаннан кейінгі қырық жыл ішінде Моңғол империясының тарихын зерттеуде үлкен жетістіктерге жетті. Бұл кезеңнің бірінші жартысына ең үлкен үлесті Бойлдың өзі қосты. 1968 жылдың өзінде-ақ өзі өндеген «*Кембридж Иран тарихының*» томына енгізілген Илхандар туралы тарауында Бойл үнемі сэр Генри Ховарттың Иран тарихына сілтеме жасап отырды (Харитонова Е, 2004:1)

Моңғол империясы туралы еңбектердің бірде-бірі библиографиясы Джозеф Флетчердің 1986 жылы жарық көрген «Моңғолдар: экологиялық және әлеуметтік перспективалар» кітабынсыз толық болмас еді. Соңғы монографиялардың ішіндегі ең көрнектісі Томас Олсеннің «Моңғол империализмі: Қытайдағы, Ресейдегі және Ислам жерлеріндегі 1251-1259 жж Ұлы Хан Мөңкенің саясаты». Жувайнидің мүдделеріне тікелей қатысты болған Моңғол империясының парсы тіліне қатысты А.К.С.Лэмбтонның «Ортағасырлық Персиядағы сабақтастық және өзгерістер: әкімшілік, экономикалық және әлеуметтік тарих аспектілері (11-14ғғ)» ықпалды еңбегін атап өтуге болады. Парсы тарихының моңғол кезеңі (Харитонова Е, 2004:2) Д.О.Морганның «1040-1797 жж Ортағасырлық Персия» еңбегінің үш тарауында жинақталған. (D. O. Morgan, Medieval Persia, 1040-1797), ол 1988 жылы шықты. Жувеини тарихының парсы тіліндегі басылымының III томы (Бойл аудармасының III бөлімі) низари исмаилиттерінің, яғни Ассасиндердің тарихына қатысты. 1958 жылы бұл тақырып бойынша ең танымал жұмыс 1955 жылы жарияланған Маршалл Ходжсонның «Ассасиндер ордені» болды. Кейіннен Ходжсон Бойлдың «Иранның Кембридж энциклопедиясының» өңделген томына құнды тарау жасады. Бұған қоса, Бернард Льюистің 1967 жылы жарық көрген «Ассасиндер: Исламдағы радикалдық секта» кітабы өзінің анықтығымен және қол жетімділігімен ерекшеленеді және жақында Фархад Дафтари жазған немесе өндеген бірнеше құнды кітаптар болды, олардың ішіндегі ең маңыздысы «The Isma'itylis және Doir19 жылы жарияланған.

Моңғолдардың тарихына қатысты ең мазмұнды әрі қызықты еңбек – Сечен Ягчид пен Пол Хиердің «Моңғолия мәдениеті мен қоғамы» (1979). Дегенмен, Моңғол империясының ең егжей-тегжейлі қарастырылғаны Д.Ж.Сондерстің «Моңғол жаулап алуларының тарихы» (1971) болса да, қызықты кестелері мен археологиялық деректерімен Э.Д. Филлипстің «Моңғолдар» (1969) еңбегін де атап өткен жөн. Д.О.Морганның «Моңғолдар» (1986) шығармасы 1980 жылдардың ортасына қарай тақырыпты зерттеуде қол жеткізілген барлық нәрселерді біріктіру әрекеті болды. Жұмыс қазір кейбір жағынан ескірген. Тізімделген еңбектерден көрініп тұрғандай, Моңғол империясын зерттеуде Бойлдың Жувеини аудармасы жарияланғаннан кейін салыстырмалы түрде әлдеқайда үлкен жаңғыру болды. Бірақ, соңғы қырық жылдағы жетістіктерге қарамастан, ғалымдар мен студенттер, оның ішінде парсы тілін оқи алатындар, Бойлдың ең үлкен жетістігін әлі де пайдаланады және оны жақын болашақта жалғастырады. (Харитонова Е, 2004:3)

Әдебиет:

Abbasi, 2020 – *Abbasi J.* The Lady of the Firsts: A Look at the Historiography of Master Shirin Bayani // Iran Namag, Year 5, Issue 1. In Persian.

Alawizadeh, Salman, Abdullah, 2010 – *Alawizadeh F., Salman S., Abdullah R.* The Role of Shahnameh Verses in the Textual Coherence of Tarikh-I Jahangusha// Literary Studies, Scientific and Research Journal. N171.

Alijani, Bigdeli, 2013 – *Alijani, Bigdeli.* Prominent manifestations of Iranian identity in the history of the world explorer Juveini// Persian Literary Classics, Institute of Humanities and Cultural Studies, Year 4. Issue 1. 2013. Pp. 53-68

Alikhani, 2004 – *Alikhani A.* Identity and Identity Crisis // Tehran: Institute of Humanities and Social Sciences. In Persian

Ashraf, 2025 – *Ashraf A.* Iranian Identity during the Ilkhanate and Timurid Periods // <https://rasekhoon.net/article/show/1230541>

Azari, 1970 – *Azari A.* The Relations of the Ilkhanids with the Vatican Court // Historical Studies, N26

Ghobadi, 2007 – *Ghobadi H.* The Religion of Mirrors// Tehran: Tarbiat Modares University.

Hassanzadeh, 2003 – *Hassanzadeh I.* (Iranian Identity in the Historiography of Bayhaqi and Juveini // Journal of National Studies, No. 15. In Persian

Katouzian, 1998 – *Katouzian M.* The Divine Right of Kings // Political and Economic Information, Pp 129-130. In Persian

Mazaheri, 2017 – *Mazaheri A.* Historiography in the Ilkhanate Period // <https://rasekhoon.net/article/show/1275800>. In Persian

Moeni, Jahangir, 2004 – *Moeni A, Jahangir.* Iran: Identity, Nationality, Ethnicity, with the Efforts of Hamid Ahmadi// Tehran: Humanities Research and Development Institute. In Persian

Morgan, 2006 – *Morgan D.* “The Mongol Empire in World History,” in Beyond the Legacy of Genghis Khan, ed. Linda Komaroff (Leiden. Boston: Brill, 2006), 426. In English

Urazani, Mousavi, 2013 – *Urazani K., Mousavi O.* Re-understanding the Quran and Hadith in the history of the Mongol invasion and its impact on the self-esteem of Iranians// Scientific Journal Management System// Article 7 , Volume 19, Issue 53 , September 2013 , Pages 157-184. In Persian

Wing, 2016 – *Wing P.* The Jalayerids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East Edinburgh // Edinburg University Press.

Zolghadr, Bastani, 2021 – *Zolghadr A, Bastani Rad H.* The Role of the Silk Road in the Connection between Persian Historiography and Painting in the Ilkhanate Era // Journal of Iran history // Volume 14, Issue 2, Serial 31, Pp 263-289

Харитонов, 2004 – *Харитонов Е.* ТАРИХ-И ЖАХАНУША 1997 ЖЫЛҒЫ БАСҒЫЛЫМЫНА Дэвид О. Морганның кіріссөзі // [Электронды ресурс] URL:https://www.vostlit.info/Texts/rus3/Juveini_3/pred1.phtml (Қаралған күні: 25.05.25).

References:

Abbasi, 2020 – *Abbasi J.* The Lady of the Firsts: A Look at the Historiography of Master Shirin Bayani // Iran Namag, Year 5, Issue 1. In Persian.

Alawizadeh, Salman, Abdullah, 2010 – *Alawizadeh F., Salman S., Abdullah R.* The Role of Shahnameh Verses in the Textual Coherence of Tarikh-I Jahangusha// Literary Studies, Scientific and Research Journal. N171.

Alijani, Bigdeli, 2013 – *Alijani, Bigdeli.* Prominent manifestations of Iranian identity in the history of the world explorer Juveini// Persian Literary Classics, Institute of Humanities and Cultural Studies, Year 4. Issue 1. 2013. Pp. 53-68

Alikhani, 2004 – *Alikhani A.* Identity and Identity Crisis // Tehran: Institute of Humanities and Social Sciences. In Persian

Ashraf, 2025 – *Ashraf A.* Iranian Identity during the Ilkhanate and Timurid Periods //

<https://rasekhoon.net/article/show/1230541>

Azari, 1970 – Azari A. The Relations of the Ilkhanids with the Vatican Court // Historical Studies, N26

Ghobadi, 2007 – Ghobadi H. The Religion of Mirrors// Tehran: Tarbiat Modares University.

Hassanzadeh, 2003 – Hassanzadeh I. (Iranian Identity in the Historiography of Bayhaqi and Juveini // Journal of National Studies, No. 15. In Persian

Katouzian, 1998 – Katouzian M. The Divine Right of Kings // Political and Economic Information, Pp 129-130. In Persian

Mazaheri, 2017 – Mazaheri A. Historiography in the Ilkhanate Period // <https://rasekhoon.net/article/show/1275800>. In Persian

Moeni, Jahangir, 2004 – Moeni A, Jahangir. Iran: Identity, Nationality, Ethnicity, with the Efforts of Hamid Ahmadi// Tehran: Humanities Research and Development Institute. In Persian

Morgan, 2006 – Morgan D. “The Mongol Empire in World History,” in Beyond the Legacy of Genghis Khan, ed. Linda Komaroff (Leiden. Boston: Brill, 2006), 426. In English

Urazani, Mousavi, 2013 – Urazani K., Mousavi O. Re-understanding the Quran and Hadith in the history of the Mongol invasion and its impact on the self-esteem of Iranians// Scientific Journal Management System// Article 7 , Volume 19, Issue 53 , September 2013 , Pages 157-184. In Persian

Wing, 2016 – Wing P. The Jalayerids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East Edinburgh // Edinburg University Press.

Zolghadr, Bastani, 2021 – Zolghadr A, Bastani Rad H .The Role of the Silk Road in the Connection between Persian Historiography and Painting in the Ilkhanate Era // Journal of Iran history // Volume 14, Issue 2, Serial 31, Pp 263-289

Xaritonova, 2004 – Xaritonova E. TARIX-I JAXANWSHA 1997 JILGI BASILIMINA Dévid O. Morgannin kirissozi // [Élektrondy resurs] URL:https://www.vostlit.info/Texts/rus3/Juveini_3/pred1.phtml (Qaralgan kuni: 25.05.25).

***¹Амирбекова С.К. ²Саркыткан К. ³Чокатова А.М.**

^{1,2}Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменов, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²kaster012@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ИСТОРИОГРАФИИ В ПЕРИОД ИЛЬХАНИДОВ НА РЕФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация. С приходом к власти Ильханидов в Иране, особенно со времен Газанов, с их возросшим акцентом на легитимности, историография получила поддержку как одна из культурных стратегий, проложивших путь к написанию множества исторических трудов, как по заказу правительства, так и самостоятельно. В данном исследовании рассматриваются вопросы возрождения иранской национальной идентичности в исторических трудах, написанных по их заказу, исходя из легитимности политической мысли Ильханидов. В данном исследовании, используя описательно-аналитический метод, рассматриваются элементы иранской культуры и идентичности в труде всемирного историка Джувейни, который является одним из основных текстов с точки зрения наличия элементов, отражающих иранскую идентичность. Результаты исследования показывают, что «влияние «Шахнаме»», «религия», «стремление к культурному господству, независимости и свободе» являются важнейшими компонентами иранской идентичности, отраженными в структуре и содержании данного труда. С приходом монголов к власти процесс написания истории процветал, и многие видные деятели и ученые обратились к историографии, поскольку монголы стремились сформировать свою собственную идентичность, поэтому эпоха Монгольского Ильханства является одним из периодов расцвета этого литературного жанра. Основная группа авторов этих книг

использовала документы и свидетельства, к которым другие писатели не могли получить доступ, наблюдая за гражданскими делами монголов. С точки зрения использования этих источников, в дополнение к точному знанию событий, придворные историки достигли наибольшей основательности и мастерства письма. Поэтому многие исторические произведения этого периода можно считать уникальными образцами персидской прозы.

Ключевые слова: национальная идентичность, развитие историографии в период Хулагуидов, Джувейни, Тарих-и Джахангуша.

^{*1}Amirbekova S.K. ²Sarkytkan K. ³Chokatova A.M.

^{1,2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²kaster012@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF HISTORIOGRAPHY DURING THE ILKHANID PERIOD ON THE RE-FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Abstract. With the rise of the Ilkhanids in Iran, especially from the Ghazans, with their increased emphasis on legitimacy, historiography gained support as one of the cultural strategies that paved the way for the writing of many historical works, both commissioned by the government and independently. This study examines the revival of Iranian national identity in the historical works commissioned by them, based on the legitimacy of Ilkhanid political thought. Using the descriptive-analytical method, this study examines the elements of Iranian culture and identity in the work of the world historian Juvayni, which is one of the main texts in terms of the presence of elements reflecting Iranian identity. The results of the study show that “the influence of the Shahnameh”, “religion”, “the desire for cultural dominance, independence and freedom” are the most important components of Iranian identity reflected in the structure and content of this work. With the rise of the Mongols to power, the process of writing history flourished and many prominent figures and scholars turned to historiography as the Mongols sought to form their own identity, so the era of the Mongol Ilkhanate is one of the heydays of this literary genre. The main group of authors of these books used documents and evidence that other writers could not access, observing the civil affairs of the Mongols. In terms of using these sources, in addition to accurate knowledge of events, court historians achieved the greatest thoroughness and mastery of writing. Therefore, many historical works of this period can be considered unique examples of Persian prose.

Keywords: national identity, the development of historiography in the period of the Hulaguids, Juvayni, Tarikh-i Jahangusha.

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Саркытқан, география ғылымдарының кандидаты, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан

Алия Муслимовна Чокатова, PhD докторант, Р.Б. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Кастер Саркытқан, к.г.н., ведущий научный сотрудник института востоковедения им. Р. Б. Сүлейменова, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Копеновна, Научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан.

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaster Sarkytkan, candidate of geographical sciences, leading researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, PhD, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Chokatova Aliya, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.